

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री गोविन्दकुमार उपाध्याय
फैसला

070-CI-0637

मुद्दा: मोही लगत कट्टा ।

जिल्ला सिरहा गाउँ विकास समिति वेलहा वडा नं.८ बस्ने मोतीराम साफी -----१ पुनरावेदक
प्रतिवादी

विरुद्ध

जिल्ला सिरहा गाउँ विकास समिति वेलहा वडा नं.६ बस्ने गयाराम यादव-----१ प्रत्यर्थी
वादी

शुरु फैसला गर्ने अधिकारी: श्री राजकिशोर प्रसाद साह

भूमिसुधार कार्यालय सिरहा

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने: माननीय न्यायाधीश श्री टेकराज नेपाल

माननीय न्यायाधीश श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ

पुनरावेदन अदालत राजविराज

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०७०।३।३ को फैसला उपर पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छः

साविक जग्गाधनी मोहन प्रकाश शर्मा वास्तोलाको नामबाट मेरा नाममा र.नं. ७९४९ मिति २०५८।१।३० को राजिनामा लिखतबाट कायम हुन आएको सिरहा जिल्ला वेल्ला गाउँ विकास समिति वडा नं. ८(क) कि.नं. १७० को ज.वि. ०-९-० र साविक प्रकाश वास्तोलाको नाउँमा दर्ता रही निजको नामबाट मेरो नाममा र.नं. ९७५२ मिति २०५८।१।३० को राजिनामा लिखतबाट कायम हुन आएको ऐ.ऐ. वडा नं. ८(क) कि.नं. २९९ को ज.वि. ०-१-१२ जग्गाको मोही मोतीराम साफीले मोही बापतको हुने रकम सोही मितिमा नै बुझी लिई मन्जुरी सनाखत समेत गरिसकेकाले उक्त कि.नं. १७० र कि.नं. २९९ को जग्गाको मोही महलबाट मोही मोती साफी भन्ने मोतीराम साफीको नाउँको लगत कट्टा गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको गयाराम यादवको निवेदन ।

साविक जग्गाधनी मोहन प्रकाश शर्मा वास्तोलाको नामबाट मेरा नाममा र.नं. ७९४९ मिति २०५८।१।३० को राजिनामा लिखतबाट कायम हुन आएको सिरहा जिल्ला वेल्ला गाउँ विकास समिति वडा नं. ८(क) कि.नं. १७० को ज.वि. ०-९-० र साविक प्रकाश वास्तोलाको नाउँमा दर्ता रही निजको नामबाट मेरो नाममा र.नं. ९७५२ मिति २०५८।१।३० को राजिनामा लिखतबाट कायम हुन आएको ऐ.ऐ. वडा नं. ८(क) कि.नं. २९९ को ज.वि. ०-१-१२ जग्गाको मोही मोतीराम साफीले मोही बापतको हुने रकम सोही मितिमा नै बुझी लिई मन्जुरी सनाखत समेत गरिसकेका छन् । विपक्षी कहाँ गई मोही लगत कट्टा गरिदिन अनुरोध गर्दा नमानेकाले अ.बं. ८२, ३६ तथा भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ दफा २(ख) समेतको आधार लिई यो फिराद गर्न आएको छुँ । रजिष्ट्रेशनको लिखतमा गरेको विपक्षीको सहीछापलाई सदे

किर्ते तर्फ बयान गराई उक्त जग्गाहरुबाट मोतीराम साफी (धोबी) को लगत कट्टा गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गयाराम यादवको फिराद पत्र ।

वादी दावीको कि.नं. १७० को ज.वि. ०-९-० र कि.नं. २९९ को ज.वि. ०-१-१२ जग्गा समेतको म मोही हो । उक्त जग्गा मोहीको हैसियतबाट जोत आवाद गरी आएको छु । जग्गावाला गयाराम यादवसँग मैले मोही बापतको कुनै रकम बुझेको होइन छैन । मलाई निजले कुनै रुपैया कहिल्यै दिएको समेत नहुँदा मेरो नाममा रहेको मोही लगत कट्टा हुनुपर्ने होइन वादीले पटक पटक मुद्दा दिने, निवेदन दिने र पुनः फिराद दिने जस्ता कार्य गरेकाले अ.ब. ७३ नं. प्रतिकूल समेत छ भन्ने व्यहोराको मोतीराम साफीको प्रतिउत्तर जिकिर रहेको ।

साविक जग्गाधनीले वादीको नाउँमा राजिनामा गर्दाको अवस्थामा सो कित्तामा मोही रहेको विषयमा विवाद देखिएन । भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को संशोधन सहितको व्यवस्थाले द्वैध स्वामित्व नियन्त्रण क्रममा मोही वा जग्गाधनी मध्ये जोसुकैले आधी जग्गा अथवा आधी जग्गाको प्रचलित मोल बुझी लिई मोही लगत कट्टा गर्न पाउँछ भनी कानूनी व्यवस्था गरेको छ । मोहीले मालपोत कार्यालयबाट पारित भएको राजिनामा लिखतमा कार्यालयको रोहवरमा मोही हक बापतको रकम बुझी लिएको भनी स्वीकार गरी सहीछाप गरिदिएकोले सो लिखतको सहीछापलाई अन्यथा सावित नगरेसम्म प्रमाणको रुपमा स्वीकार्न बाधा देखिँदैन र भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ ले मोही सम्बन्धी हेर्ने अधिकार यसै कार्यालयलाई भएकोले पेश भएको सबुद प्रमाणले मोही बापतको रकम बुझी लिएको देखियो । मोही हक लिइसके पछि त्यस्ता मोहीको रेकर्ड राखी राख्न मिलेन । अतः उल्लेखित कि.नं. १७० र कि.नं. २९९ को मोही महलमा रहेको मोही मोती साफी धोबीको नाउँ मोही महलबाट कट्टा हुने ठहर्छ भनी शुरु भूमिसुधार कार्यालय सिरहाबाट मिति २०६८।३।२० मा भएको फैसला ।

जग्गावाला गयाराम यादवले मोही हक बापत कुनै रकम दिएको र मैले लिएको छैन । मैले रकम लिएको भए त्यसको स्पष्ट विवरण खुलाईएको हुनु पर्ने हो । के किति रकम बुझे

बुझाएको हो सो केही उल्लेख गरेको छैन । मैले राजिनामा लिखतको साक्षी किनारामा सहीछाप गरेको छैन । यसरी कानून बमोजिमको प्रकृया र लिखत प्रमाण बिना नै रकम बुझी मोही हक छोडेको भनी मालपोतबाट भएको निर्णय कानून संगत नहुँदा मोही लगत कट्टा नहुने गरी, मोही हक र लगत समेत कायमै रहने गरी निरूपण गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत राजविराजमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा फैसलामा लिइएको मुख्य आधार प्रमाण स्वरूप ग्रहण गर्न मिल्ने निमल्ने कुराको मूल्यांकन नै नगरी भएको शुरु फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलका लागि अ.बं. २०२ नं. प्रयोजनार्थ पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई आए वा म्याद नाघेपछि मिति २०५८।१।३० मा पारित राजिनामाको सक्कलै प्रति सम्बन्धित कार्यालयबाट झिकाई लिखत पहिचानको लागि आवश्यक परे अ.बं. १३६ नं. बमोजिम कागज गराई नियमानुसार गरी पेश गर्नु भनी भएको पुनरावेदन अदालत राजविराजको आदेश ।

निर्णय तर्फ विचार गर्दा सिरहा जिल्ला वेलहा गाउँ विकास समिति वडा नं. ८(क) कि.नं. १७० को ज.वि. ०-९० जग्गा मोहन प्रकाश शर्मा वास्तोलाबाट र ऐ.ऐ. को कि.नं. २९९ को ज.वि. ०-१-१२ जग्गा क्रमशः र.नं. ७९४९ र ७९५२ मिति २०६८।१।३० मा मालपोत कार्यालय सिरहाबाट राजिनामा पारित गरी प्रत्यर्थी गयाराम यादवले लिएको देखिन्छ । उक्त मितिको राजिनामा लिखतमा पुनरावेदक आफै साक्षी बसी मोही हक बापतको रकम बुझी लिए भनी सही गरेको देखियो । सो लिखतमा लागेको आफ्नो सहीछाप करकापबाट भएको भन्ने समेतको जिकिर पनि लिन नसकेको अवस्थामा सरकारी कार्यालयमा भए रहेको लिखतलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था पनि नभएको स्थितिमा मोही हक बापतको रकम बुझी सकेको ठहराई मोही लगत कट्टा गर्ने गरी शुरु भूमिसुधार कार्यालयबाट मिति २०६८।३।२० मा भएको निर्णय मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०७०।३।३ को फैसला ।

प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत राजविराजबाट विपक्षी गयाराम यादवले मिति २०६८।१।३० मा पारित गरेको राजिनामा लिखतमा मोही आफै साक्षी बसी मोही बापतको रकम बुझिलिएको भनी सही गरेको लाई आधार बनाएको देखिन्छ । उक्त राजिनामा मिति २०६८।१।३ मा नभई मिति २०५८।१।३० मा पारित भएको हो । भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६(क) मा मोहियानी हक खरिद गर्न वा दान दातव्यको रुपमा वा अरु कुनै किसिमले हक छोडाई लिन पाउने छैन भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको पाइन्छ । उक्त जग्गाहरुको मोही म स्वयं भएकोमा विवाद छैन । मैले राजिनामामा निजहरु नेपाली नागरिक हुन भनी सनाखत गरेको छुँ । लिखतको जुन ठाउँमा रुपैयाँ बुझिलिएको भनी उल्लेख छ सो ठाउँमा मैले सहीछाप गरेको छैन । साथै मैले हक छोडपत्र गरेको केही उल्लेख नगरेको अवस्थामा भूमिसुधार कार्यालय सिरहाको निर्णय सदर गर्ने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । मैले के कति रकम बुझिलिएको हो सो पनि खुल्दैन र छुट्टै भरपाई गराएको हुनुपर्ने सो पनि गरेको अवस्था छैन । मोही लगत कट्टाको सम्बन्धमा जग्गावाला र मोही दुवै जनाले आफूले लिन मन्जुर गरेको जग्गाबापतको मूल्य बराबरको रकम लिई र पुरै जग्गा छाडी मोही लगत कट्टा गर्न चाहेमा सो कुराको सम्पूर्ण विवरण खुलाई आफूसंग भएको प्रमाण संलग्न गरी संयुक्त निवेदन दिनु पर्नेछ भनी भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को २६(ग)मा स्पष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी दफा २६(ड) को १ (क) मा जग्गावाला र मोही मध्ये एक जनाको नाउँमा मात्र जग्गाको हक कायम गर्न सक्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसरी निश्चित रुपमा जग्गाको प्रचलित दरभाउको मूल्य लिनुपर्ने देखिन्छ । मालपोत कार्यालयमा भएको हस्तान्तरणको लिखतमा सो कुरा उल्लेख गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छैन । अतः मैले रकम बुझेको छैन भनी इन्कार गर्दा गर्दै मोही लगत कट्टा हुने गरी भएको भूमिसुधार कार्यालय सिरहाको फैसला सदर गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेकोले बदर योग्य छ । यसै जग्गाको सन्दर्भमा विपक्षीले मलाई प्रतिवादी बनाई अदालतमा जग्गा खिचोला मोही

लगत कट्टा मुद्दा समेत दायर गर्नु भएको थियो । विवादित राजिनामाको कैफियतमा कोसंग के कति रकम लिएको, कुन जग्गा बापत कति हो, सो समेत प्रष्ट खुलेको छैन अतः त्यस्ता कुरालाई आधार बनाई भएका फैसलाहरू त्रुटिपूर्ण रहेकोले बदर गरीपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको यस अदालतमा परेको मुद्दा दोहोर्न्याई पाउँ भन्ने निवेदन पत्र ।

यसमा मोहियानी हक परित्याग गर्ने वा बाँडफाँड गर्ने लगायतको विषय भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को कानूनी व्यवस्थाको अधिनमा रही गर्ने काम भएकोले जग्गाको हक हस्तान्तरणको सिलसिलामा मालपोत कार्यालयमा हुने कार्यको सिलसिलामा मोहियानी हक सम्बन्धी कुराको प्रशासन हुन सक्ने नहुँदा मिति २०५८।१।३।१ को लिखतमा साक्षी बस्ने सिलसिलामा लेखिएको व्यहोराको आधारमा मोही लगत कट्टा गर्ने ठहर्‍याएको भूमिसुधार कार्यालयको निर्णय सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णयमा अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि समेत विद्यमान भई भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६ (क) दफा २६(ग), प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ को त्रुटि विद्यमान देखिएकोले मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०७०।८।७ को आदेश ।

मिति २०५८।१।३ को लिखतमा मोही हक बापतको मोल बुझिलिएँ भनी बोली परेको र सो स्थानमा विपक्षीले सहीछाप गरेकोमा उक्त सहीछाप मेरो होइन भनी सो व्यहोरा र हस्ताक्षरलाई चुनौती दिई किर्ते जालसाज मुद्दा दर्ता गरेका छैनन् । शुरु प्रतिउत्तरमा समेत उक्त सहीछाप मेरो होइन भनी इन्कार गर्न सकेका छैनन् । अतः हाल आएर शुरुमा इन्कार नगरेको कुरामा दावी गर्ने अधिकार विपक्षीलाई छैन । भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ मा २०५३ सालको चौथो सैशोधन आए पश्चात बाली नवुझाउने मोहीको मोहियानी हक समाप्त नहुने भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले बोलेको अवस्था छ । यस्तोमा भू-स्वामीमा परिणत भै सकेका मोहीले आफ्नो हक छाड्ने बिक्री गर्ने हक छैन भनी विभिन्न आधार टेकी भएको निस्सा दिने आदेश त्रुटिपूर्ण छ । त्यस्तै गरी जग्गाको बाँडफाँड २ वर्ष भित्र गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था मिति

२०५३।९।२४ बाट भए पछि २ वर्ष नाघेको अवस्थामा मोहीले समेत बाध्यभई मोही हक जतिको रकम बुझी मोही हक छाडेको तथ्य उल्लेख गरी साक्षी बसी मोही हक छाड्दा कानूनी प्रकृया पुगेन भनी बखेडा खडा गर्नु कानून र न्यायसंगत नहुने अवस्थामा निस्सामा टेकिएको आधार त्रुटिपूर्ण रहेको छ भन्ने समेत व्यहोराको गयाराम यादवको लिखित प्रतिवाद ।

नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री जयकान्तलाल दासले कानूनको अनिवार्य प्रक्रिया पूरा नगरी भूमिसुधार कार्यालयबाट हुनुपर्ने कार्यलाई मालपोत कार्यालयको राजीनामा लिखतको कैफियतमा उल्लेख गरेकै भरमा रीतपूर्वक भएको भनी मान्न मिल्ने अवस्था हुँदैन । मोही हक बापत रकम बुझेको भए के कति रकम कुन जग्गा बापत बुझेको हो सबै कुरा उल्लेख गर्नु पर्नेमा सो समेत नभएको अवस्थामा मोही लगत कट्टा गरेको फैसलाहरु त्रुटिपूर्ण रहेकोले बदर गरीपाउँ भनी तथा प्रत्यर्थीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरु सर्वश्री सनत देवकोटा तथा सुमनकुमार पौडेलले मोहीले मोहियानी बापतको रकम पाउनु पर्ने भन्ने भूमि सम्बन्धी ऐनको व्यवस्था निज मोहीले रकम बुझिलिएबाट पुरा भएको छ । मालपोत कार्यालयमा भएको आधिकारिक लिखतमा मोही हक बापतको रकम बुझिलिएको भन्ने तथ्यलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था छैन । प्रतिवादीलाई मोही लगत कट्टा गर्न निवेदन गर्न भूमिसुधार कार्यालयमा जान पटक पटक आग्रह गर्दा नगई बसेकोले सो प्रमाणको आधारमा भूमिसुधार कार्यालयमा मुद्दा परेको र मोही लगत कट्टा हुने गरी फैसलाहरु भएको हुँदा पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला सदर गरीपाउँ भनी गर्नु भएको बहस सुनी मिसिल समेत अध्ययन गरियो ।

यसमा निर्णय तर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला मिलेको छ छैन भनी निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो ।

प्रत्यर्थी वादीले शुरू भूमिसुधार कार्यालयमा २०६२।५।२२ मा दिएको निवेदन-पत्रमा मोहनप्रकाश शर्मा र श्रीप्रकाश शर्माबाट राजीनामा गराएको मिति २०५८।१।३० को लिखतमा

किनं १७० को जबि ०-९-० र किनं २९९ को ०-१-१२ को "मोहियानी हकको रूपैयाँ निवेदक गयाराम यादवसंग मोहीले बुझीलिई" भन्ने व्यहोरा रही सनाखत समेत गरेकोले मोही महलबाट मोती साफी भन्ने मोतीराम साफीको नाउँ (लगत) कट्टा गरी पाउन यस कार्यालयको मोहियानी रेकर्ड र सम्बन्धित मालपोत कार्यालय सिरहाको नाउँमा पत्र लेखी पाउँ भन्ने व्यहोरा उल्लेख रहेको पाइन्छ । त्यसपछि पुनः यी वादीले सोही विषयमा यी प्रतिवादी उपर मिति २०६२।८।१० मा दिएको फिरादपत्रको प्रकरण २ र ३ मा विपक्षीले आफ्नो मोही बापतको हुने रकम बुझी रजिष्ट्रेशनको लिखतमा मञ्जुरी साक्षी बसी सहिछाप समेत गरिदिएकोले ... २०६२।५।२१ गते विपक्षी कहाँ गई मोही लगत कट्टा गरिदिन अनुरोध गर्दा विपक्षीले फुर्सत छैन भनी आलटाल गरेको भन्ने समेतको व्यहोरा उल्लेख गरी अब ३६ नं, ८२ नं र भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा २(ख) समेतको आधार लिएको र प्रकरण ४ मा मोही महलबाट विपक्षी मोती साफी (धोबी) को नाउँ (लगत) कट्टा गरी पाउने माग गरेको देखिन्छ ।

पुनरावेदकको प्रतिउत्तरपत्रमा मोही बापत जग्गावालासंग कुनै रकम बुझेको होइन छैन, वादीले आफू उपर सिरहा जिल्ला अदालतमा २०६२।१।१२ मा जग्गा खिचोला चलन मोही लगत कट्टा मुद्दा दिएको र भूमि सुधार कार्यालयमा २०६२।५।२२ मा पनि मोही लगत कट्टा गरीपाउन मुद्दा दिएकोले सोही विषयमा यो मुद्दा दिएको अब ७३ नं प्रतिकूल भएको, सिरहा जिल्ला अदालतमा दायर मुद्दा मुलतवी रहेको आदि जिकिर लिंदै प्रस्तुत मुद्दा खारेज गरीपाउँ भन्ने जिकिर लिएको देखिन्छ ।

राजीनामा लिखतमा मोही हक बापत रकम बुझेको भन्ने आधारमा वादी दावी बमोजिम मोही लगत कट्टा गरेको शुरू कार्यालयको निर्णय पुनरावेदन अदालतबाट समेत सदर भएको पाइन्छ ।

मोहियानी हक परित्याग वा बाँडफाँड गर्ने लगायतको विषय भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को अधीनमा रही गर्ने काम भएकोले जग्गाको हक हस्तान्तरणको सिलसिलामा मालपोत

कार्यालयमा हुने कार्यको सिलसिलामा मोहियानी हक सम्बन्धी कुराको प्रशासन हुन सक्ने नहुँदा सो लिखतमा साक्षी बसेको कुरा मोही लगत कट्टाको आधार हुन नसक्ने भनी यस अदालतबाट मुद्दा दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान भएको देखिन्छ ।

यस अदालतको निष्कर्ष

वादी दावी पुग्ने ठहराएको शुरू फैसला र त्यसलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलासंग यो इजलास असहमत छ । यस सम्बन्धमा देहायका आधारहरू प्रासंगिक छन् ।

प्रत्यर्थी वादीको पहिलो अर्थात् २०६२।५।२२ को निवेदन कुन कानून बमोजिम दायर भएको हो सो कुरा उल्लेख नभएको मात्र होइन सो पूरै निवेदनपत्रमा कानूनको कुनै पनि दफा उल्लेख भएको पाईदैन ।

एउटै विषयमा उही पक्षले उही विपक्षी उपर पटकपटक निवेदन दिन वा दावी लिन मिल्दैन । यसबाट दावी अनिश्चित हुने, पद्धति नबस्ने, फैसलाको अन्तिमतामा असर पर्ने, जब जसलाई जे मन लाग्यो त्यो गर्न पाउने र व्यक्ति-व्यक्तिको द्वन्द्वान्तरमा चाहना र इशारामा अदालत तथा न्याय व्यवस्था रहनु, हिँड्नु पर्ने अवस्था आउँछ । सीप र क्षमताको विकास हुन सक्तैन । व्यक्ति असावधान रहने र अनावश्यक रूपमा श्रम र शक्तिको दुरुपयोग हुन पुग्छ । मुलुकी ऐन अं. ७३ नं. ले पछिल्लो नालेशमा इन्साफ गर्न नहुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

वादीले आधार लिएको मिति २०५८।१।३० को राजिनामा लिखतमा प्रतिवादी मोतीराम साक्षी सम्म बसेको अवस्था छ । रकम लेनदेन भएको कुरालाई प्रतिवादीले अस्वीकार गरेको र पुनरावेदन अदालतमा दिएको पुनरावेदनपत्रमा उक्त लिखतमा आफू साक्षी नै नबसेको समेतको जिकिर लिएको देखिन्छ । यस अवस्थामा प्रतिवादी साक्षी बसेको हो होइन, रकम लेनदेन भएको हो भने थैली किन उल्लेख भएन जस्ता महत्वपूर्ण प्रश्नको टुंगो नलगाई मोही लगत कट्टा हुन नसक्ने एकातिरको स्थिति छ भने वादी र प्रतिवादी बीच रकम लेनदेन भए नभएको भन्ने मुख

नमिलेको विवादको छिनोफानो गर्ने अधिकार शुरू कार्यालयलाई यस मुद्दाबाट रहे भएको पनि छैन ।

कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुरा आफ्नो सामुन्ने भएको ठीक व्यवहार हो भन्ने सन्दर्भमा साक्षी बस्ने र राख्ने काम हुन्छ । वादीले उल्लेख गरेको राजीनामा लिखतमा जग्गा बिक्री गर्ने मोहनप्रकाश र श्रीप्रकाश शर्मा देखिन्छन् भने जग्गा खरीद गर्ने यी वादी देखिन्छन् । लिखतको दायित्व लिखत गर्नेहरूमा सीमित रहन्छ । सो लिखत यी वादी र पुनरावेदक प्रतिवादीबीचको लेनदेनको तमसूक, भर्पाई वा अरू टिपोट, खाता, बही समेतको लिखत वा हरहिसाब वा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ ले स्वीकार गरेको मोही लगत कट्टा हुने प्रयोजनको लागि तयार भएको लिखत होइन । उक्त राजीनामा लिखतमा विवाद उठेमा सो लिखत सधैं व्यवहारबाट भएको हो होइन, त्यसमा साक्षी बस्नेहरू यथार्थमा साक्षी बसेका हुन होइनन् जस्ता राजीनामा लिखतको कानूनी शक्ति र प्रभावबारेमा सम्म उक्त लिखत सीमित रहन्छ । त्यसको कुनै व्यहोरा झूठा वा भ्रामक देखिएमा नभएको कुरा र व्यवहार हो भनी साक्षी बसेको कार्यको लागि सम्बन्धित साक्षी जिम्मेवार हुन्छ भने लिखतको परिणाम अर्थात लिखतजन्य दायित्व वा लाभको लागि सम्बन्धित पक्षहरू जिम्मेवार हुन्छन् । लिखतमा साक्षी बस्नेलाई कारणीको श्रेणीमा राख्न मिल्दैन । साक्षी र कारणी अलग अलग व्यक्ति हुन् । कारणी हुनलाई स्वतन्त्र र छुट्टै कानूनी मान्यताप्राप्त व्यवहार वा लिखत हुनु आवश्यक छ । साक्षी महलमा साक्षीको हैसियत अर्थात एकासगोल वा भिन्न आदि साक्षीको परिचयात्मक विवरण जनाउन मिल्छ । सो र साक्षीको सहिछाप बाहेक राजीनामा लगायतका लिखतमा साक्षीले पनि कुनै दायित्व व्यहोर्ने गरी अरू कुरा उल्लेख हुनु गैरकानूनी र बेरीतको हुन्छ । राजीनामा लिखतको प्रयोजन बाहेक अरू असान्दर्भिक र नितान्त बेग्लै प्रयोजनको व्यवहार झल्किने गरी लिखतका पक्ष बाहेकको व्यक्तिले कुनै जवाफदेही लाभहानि वहन गर्ने कुरा राजीनामा लिखतमा राख्नु उचित हुँदैन । तथापि साक्षीको हकमा कुनै व्यहोरा उल्लेख भएमा सो व्यहोरा स्वतः साक्षी विरुद्ध प्रमाण लाग्ने नभै सो

कुरा अरू प्रमाणको र कानूनको रोहमा समेत निरोपण गर्नु पर्ने हुन्छ । तदनुसार यस्तो बेरीतको लिखतबाट पुनरावेदक प्रतिवादी मोतीराम र वादीबीच लेनदेन भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ भने पनि त्यसको सीमा लेनदेन भएको रकम दिलाउनु भराउनुसंग हुन्छ जुन कुरा यो मुद्दाको विषय होइन ।

मोहियानी हकको व्यवस्था कानूनले गरेकोले यो हक समाप्त गर्ने काम पनि कानून बमोजिम हुनु पर्छ ।

मोही हक समाप्त हुने सम्बन्धमा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ मा विभिन्न व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उक्त ऐनको दफा २६(१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (क) बमोजिम खेतीको याम भन्दा कमसेकम १ महिना अगावै तोकिएको अधिकारी र जग्गावालालाई लिखित सूचना दिएर, सोही प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (ग) मा उल्लेख भए बमोजिम कुनै मोहीले जग्गा छोडी भागेमा वा बेपत्ता भएमा वा तोकिए बमोजिम कृत नबुझाई मोहियानी हक समाप्त भएमा २५ दिन भित्र सो कुराको लिखित सूचना जग्गावालाले तोकिएको अधिकारीलाई दिएमा, दफा २९ (१) बमोजिम बाली नबुझाएको भनी जग्गावालाले उजूरी दिएमा, ऐं दफाको उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम जग्गाको मोल वा उब्जा घटेमा र खण्ड (ख) बमोजिम आफ्नो काबू भन्दा बाहिरको परिस्थितिमा बाहेक १ वर्ष भित्र खेती नगरेमा वा खेतीमा हेलचक्र्याई गरेमा मोहीहक समाप्त हुने देखिन्छ । यी सब दफा बमोजिम मुद्दा दायर गर्नु पर्ने भित्र भित्र कारण परेको मिति cause of action देखिन्छ । ती सबमा दावी, प्रतिवाद र निर्णयको विषय भित्र भित्र रहेकाले मोहीको हक समाप्त भएकोले लगत कट्टा गरीपाउँ भनी दावी गर्ने वादीले निजको मोही हक उल्लिखित भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को कुन दफा बमोजिम समाप्त भएको हो र कुन दफा बमोजिम लगत कट्टा हुनु पर्ने हो सो कुरालाई स्पष्ट गर्नु पर्छ । तर माथि उल्लेख भए बमोजिम वादीको पहिलो निवेदनमा कानूनको कुनै पनि दफा उल्लेख भएको पाईदैन भने वादीको दोश्रो नालेश हेर्दा पनि त्यसमा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा २(ख) को आधार रहेको

देखिन्छ । सो दफा २(ख) मोहीको परिभाषासंग सम्बन्धित दफा हो । यी वादीले जग्गा बाँडफाँड गर्ने प्रयोजनको लागि सो थैली लेनदेन भएकोले सो बमोजिम आफ्नो नाममा सबै जग्गा राखी जग्गा बाँडफाँड गरी मोही लगत कट्टा गरीपाउँ भन्ने दावी नै लिएको देखिंदैन । यस अवस्थामा जग्गा बाँडफाँड गर्ने सन्दर्भमा प्रासंगिक हुने थैली लेनदेनतर्फ मुद्दा मोडेर शुरू कार्यालय र पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसलाबाट वादी दावी संशोधन हुन पुगेको छ ।

तथापि भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ को दफा २६ग(१) ले पनि प्रत्यर्थी वादीलाई मदत गरेको देखिंदैन । उक्त दफा २६(ग)(१) मा *मोही लागेको जग्गाका जग्गावाला र मोही दुवै जनाले आपसी सहमतिद्वारा मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गरी लिन दिन चाहेमा वा त्यसरी आफूले लिन मञ्जूर गरेको जग्गा बापतको प्रचलित दरभाउले हुने मूल्य बराबरको रकम लिई जग्गावाला वा मोही मध्ये कसैलाई पूरै जग्गा छोडी मोही लगत कट्टा गर्न चाहेमा सो कुराको सम्पूर्ण विवरण खुलाई आफूसंग भएको प्रमाणहरू संलग्न गरी तोकिएको अधिकारी समक्ष संयुक्त निवेदन दिनु पर्नेछ* भन्ने व्यवस्था भै त्यसको उपदफा (२) मा उक्त निवेदनमा जाँचबुझ गरी तोकिएको अधिकारीले जग्गा बाँडफाँड गर्न वा पूरै जग्गा एकजनाको नाउँमा कायम गरी मोहीको लगत समेत कट्टा गरिदिन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । त्यसलाई समातेर आउनको लागि जग्गावाला र मोहीको संयुक्त निवेदन पर्नु अनिवार्य शर्त हो । त्यस्तो निवेदन दिनको लागि पहिलेबाट लेनदेन हुनु पर्ने भनी कानूनले कुनै व्यवस्था नगरेको कुरा उपदफा (१) मा रहेको 'चाहेमा' भन्ने शब्दबाट स्पष्ट हुन्छ । पहिलेबाट रकम लेनदेन गर्न कुनै बाधा नरहेपनि सोही आधारमा मात्र अरू केही नगरी लगतकट्टा हुन सक्ने देखिंदैन र त्यस किसिमले लेनदेन नै भएको भए पनि संयुक्त निवेदन दिन मोही मञ्जूर नभएमा दफा २६ग(१) क्रियाशील हुने देखिंदैन । राजीनामा लिखतको मिति २०५८।१।३० छ । सो लिखत भएको मितिले ४ वर्ष ३ महिना केही दिन पछि वादीबाट प्रस्तुत कारवाहीहरू उठान भएको पाइन्छ । यस्तो निवेदन दफा

२६ग(१) को दायरा भित्र पर्ने देखिंदैन । दफा २६ग(१) को आधार सहमतिका साथ दिइने संयुक्त निवेदन हो । सहमतिको अभावमा दफा २६ग(१) क्रियाशील हुन सक्तैन ।

माथि उल्लेख भए बमोजिम वादीको दावी मोहीले भूमि सम्बन्धी ऐन नियम अन्तर्गतको दायित्व पूरा नगरेकोले लगत कट्टा गरीपाउँ भन्ने हो वा दफा २६ग(१) ले निर्देश गरे बमोजिम थैली लेनदेन भएकोले लगत कट्टा गरीपाउँ भन्ने हो सो स्पष्ट नभएको साथै प्रस्तुत मुद्दामा ती दुवै अवस्था आकर्षित हुने अवस्था नरहेकोले मोही लगतबाट प्रतिवादी मोहीको नाम कट्टा गरेको शुरू भूमिसुधार कार्यालय सिरहाको मिति २०६८।३।२० र पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०७०।३।३ को फैसला नमिलेकोले दुवै फैसला उल्टी हुन्छ । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी अभिलेख शाखामा बुझाइ दिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: सुमन कुमार न्यौपाने

कम्प्यूटर सेटिङ्ग: रानु पौडेल

इति सम्वत् २०७२ साल जेष्ठ ८ गते रोज ६ शुभम्..... ।